

Hermeneutika židovské Bible a Starého zákona

CHRISTOPH DOHMEN
GÜNTER STEMBERGER

Hermeneutika židovské Bible a Starého zákona

Christoph Dohmen
Günter Stemberger

VYŠEHRAĐ

Na přebalu:

Ašrej ha-iš (Blahoslavený ten muž)

Iluminace prvního slova knihy Žalmů

zobrazuje na loutnu hrajícího krále Davida,

tradičně považovaného za tvůrce Žaltáře.

Rothschildův kodex, severní Itálie, 1450–1470

21 x 16 cm

© W. Kohlhammer GmbH, 1996

Stuttgart Berlin Köln

Translation © Štěpán Zbytovský, 2007

ISBN 978-80-7021-874-7

OBSAH

Předmluva	11
-----------------	----

A. Dvoudílná jednotá křesťanské Bible

Christoph Dohmen

VŠEOBECNÁ LITERATURA	14
I. ZVLÁŠTNOST ZÁKLADNÍHO DOKUMENTU	15
II. OZNAČENÍ ZÁKLADNÍHO DOKUMENTU	19
III. VÝZNAM DVOJÍ ZVĚSTI	26

B. Hermeneutika židovské Bible

Günter Stemberger

VŠEOBECNÁ LITERATURA	30
I. OBDOBÍ DRUHÉHO CHRÁMU	31
1 Vnitrobiblický výklad	31
LITERATURA	31
2 Apokryfy, pseudepigrafy, Flavius Josephus	38
LITERATURA	38
3 Bible v Kumránu	50
LITERATURA	50
3.1 <i>Text Bible</i>	51
3.2 <i>Chrámový svitek</i>	55
3.3 <i>Halachická exegeze</i>	57
3.4 <i>Pešer</i>	62
4 Překlad jako výklad	67
LITERATURA	67
4.1 <i>Lze Bibli přeložit?</i>	67
4.2 <i>Septuaginta jako komentář</i>	73

4.3	<i>Targumy</i>	79
	LITERATURA	79
5	Filón Alexandrijský a alegorický výklad	83
	LITERATURA	83
5.1	<i>Exegeze Homéra a výklad Bible</i>	84
5.2	<i>Filónovi předchůdci</i>	85
5.3	<i>Filón</i>	88
II.	RABÍNSKÝ VÝKLAD PÍSMÁ	98
	LITERATURA	98
1	Stabilní text	98
2	Všeobecné předpoklady	104
3	Pravidla výkladu	109
	LITERATURA	109
3.1	<i>Sedm pravidel Hilelových</i>	110
3.2	<i>Třináct pravidel R. Jišmaele</i>	118
3.3	<i>Třicet dva pravidel R. Eliezera</i>	120
3.4	<i>Kritika výkladu pomocí logických pravidel</i>	133
4	Alegorický výklad	137
5	Výklad a liturgické čtení Písma	141
III.	ŽIDOVSKÁ EXEGEZE VE STŘEDOVĚKU	144
	LITERATURA	144
1	Od midraše k exegezi	145
1.1	<i>Karaitská výzva</i>	145
1.2	<i>Saadja Gaon</i>	148
1.3	<i>Raši a jeho nástupci</i>	152
1.4	<i>Abraham ibn Ezra</i>	156
1.5	<i>Střet s křesťanským výkladem</i>	159
2	Mezi doslovným smyslem a alegorizací	161
2.1	<i>Filosofická alegorizace</i>	161
2.2	<i>Kabala</i>	164
2.3	<i>Pardes: Učení o čtverém smyslu Písma</i>	167

C. Hermeneutika Starého zákona

Christoph Dohmen

VŠEOBECNÁ LITERATURA	172
I. ČASOVÉ A VĚCNÉ <i>PRAE</i> BIBLE IZRAELE	175
LITERATURA	175
1 Bible Izraele u Ježíše a v Novém zákoně	177
2 Bible Izraele v raném křesťanství	181
2.1 <i>Kánon Starého zákona</i>	186
LITERATURA	186
3 <i>Předsazení Bible Izraele</i>	199
II. VÝKLAD BIBLE IZRAELE JAKO STARÉHO ZÁKONA	204
LITERATURA	204
1 Koncepty smyslu Starého zákona	207
1.1 <i>Duchovní výklad – několikérý smysl Písma</i>	207
EXKURZ: VIZUÁLNÍ ZNÁZORNĚNÍ TYPOLOGIE	213
LITERATURA	213
1.2 <i>Sensus plenior</i>	217
1.3 <i>Christologická interpretace</i>	220
1.4 <i>Kanonický výklad Písma</i>	222
EXKURZ: STARÝ ZÁKON V DNEŠNÍ KATOLICKÉ TEOLOGII	224
LITERATURA	224
2 Funkční popisy Starého zákona	230
2.1 <i>Zaslíbení – naplnění</i>	230
2.2 <i>Zákon – evangelium</i>	231
2.3 <i>Stvoření – dovršení</i>	232
3 Vymezení místa Starého zákona	234
3.1 <i>Cizí Bible</i>	235
3.2 <i>Vlastní Bible</i>	236
3.3 <i>Odpovídající Bible</i>	237
3.4 <i>Bible v kánonu</i>	238
EXKURZ: STARÝ ZÁKON V HORIZONTU BIBLICKÉ TEOLOGIE	239
LITERATURA	239

III. STARÝ ZÁKON JAKO STARÝ ZÁKON.

KONCEPT A CÍL HERMENEUTIKY

STARÉHO ZÁKONA 244

1 Pragmaticky zaměřená recepce 245

LITERATURA 245

1.1 *Prvotní a druhotný adresát* 249

1.2 *Podmínky dnešního rozumění* 253

2 Vzpomínka na Izrael jako těžiště hermeneutiky

Starého zákona 258

LITERATURA 258

D. Koncept dvojí hermeneutiky

Shrnutí

Christoph Dohmen

Poznámky k části A 271

Poznámky k části B 271

Poznámky k části C 273

Poznámka překladatele 277

Zkratky časopisů, edičních řad a souborných děl 278

Rejstřík 280

PŘEDMLUVA

Ediční řada „Kohlhammer Studienbücher Theologie“ (kde tato kniha původně vyšla – pozn. překl.) uvádí do jednotlivých disciplín a oblastí katolické teologie. Proto se snad čtenář může podívat, že je zvláštní svazek v oboru Starého zákona věnován hermeneutice: biblická hermeneutika totiž v rámci katolické teologie dosud zůstávala spíše ve stínu. Najdeme ji poskrovnu ve studijních a zkouškových sylabech, stejně tak jako ve statutech četných biblistických kateder v německy mluvících zemích. Problémy biblické hermeneutiky jsou v katolické teologii tradičně zasazovány do kontextu fundamentální teologie nebo zčásti do takzvaného obecného úvodu (do Starého či Nového zákona), oddělovaného dříve od speciálních úvodů. Vychází-li tedy nyní zvláštní svazek věnovaný hermeneutice na poli Starého zákona, signalizuje se tím také jistý obrat v rámci katolické teologie. Poté, co katolická tradice na Písmo svaté dlouho nahlížela téměř výhradně z pozic dogmatiky, prosadil II. Vatikánský koncil změnu orientace a postavil Písmo coby dokument zjevení do samotného centra teologie. V důsledku toho se však již nevyhneme hermeneutickým úvahám, v neposlední řadě i kvůli proměně pohledu katolické teologie na sebe samu. S ohledem na Starý zákon se k tomu jako zvláštní prvek přidává sílící vliv poválečného židovsko-křesťanského dialogu na reflexi té části křesťanské Bible, kterou křesťané sdílejí s židovstvím. V tomto dialogu křesťané i židé poznali, že společné může i rozdělovat, v setkávání si totiž každá strana uvědomila význam procesu svého vlastního rozumění. Poznání, že týmž knihám lze v různých kontextech rozumět zcela jinak a že se vytvářejí různé formy existence a působení textů, toto poznání se ukazuje být centrálním problémem starozákonní hermeneutiky. Hermeneutická otázka se týká zvláštnosti křesťanské Bible jako *jednoho* Písma svatého o *dvou* částech, z nichž ta první již předtím byla a nadále zůstává svatým textem jiného náboženství. Starý zákon odkazuje křesťanství na jedné straně k jeho židovskému původu a na straně druhé k jeho sourozeneckému vztahu s živým židovstvím.

Tato kniha o hermeneutice vychází z uvedených myšlenek v tom smyslu, že dvojí chápání stejných knih v židovství a křesťanství činí základem pro *dvojí hermeneutiku*. Přitom nejde o nějaké možná zajímavé doplnění křesťanského názoru o židovský pohled, ale jde o základní podmínky rozumění první části křesťanské Bible, k nimž podstatným způsobem patří i základní vhled do židovského chápání těchto knih.

Poděkování patří vydavateli knihy Erichu Zengerovi a redaktoru Jürgenu Schneiderovi za jejich péči, paní Erice Henze a paní Andree Siebert za přípravu tiskových předloh a paní Andree Gerriets za korektury a vyhotovení rejstříků.

A Dvoudílná jednota křesťanské Bible

CHRISTOPH DOHMEN

VŠEOBECNÁ LITERATURA:

- D. L. Baker, *Two Testaments, one Bible. Study of the theological relations between the Old and New Testaments*, Leicester ²1991
- B. S. Childs, *Die Theologie der einen Bibel. Bd. 1: Grundstrukturen*, Freiburg 1994, 76–82
- C. Dohmen, *Altes Testament I. Begriff*, ³LThK 1456n
- C. Dohmen/F. Mußner, *Nur die halbe Wahrheit? Für die Einheit der ganzen Bibel*, Freiburg 1993
- C. Dohmen/M. Oeming, *Biblischer Kanon – warum und wozu? Eine Kanontheologie* (QD 137), Freiburg 1992
- C. Dohmen/T. Söding (ed.), *Eine Bibel – zwei Testamente. Positionen Biblischer Theologie* (UTB 1893), Paderborn 1995
- K. Koch, *Der doppelte Ausgang des Alten Testaments im Judentum und Christentum*, JBTh 6, 1991, 215–242
- N. Lohfink, *Der niemals gekündigte Bund. Exegetische Gedanken zum christlich-jüdischen Dialog*, Freiburg 1989
- M. Seckler, *Christentum I. Name und Begriff*, ³LThK II 1105–1107
- T. Söding, *Mehr als ein Buch. Die Bibel begreifen*, Freiburg 1995, 90–117
- E. Zenger, *Das Erste Testament. Die jüdische Bibel und die Christen*, Düsseldorf ⁵1995, 140–154

I. ZVLÁŠTNOST ZÁKLADNÍHO DOKUMENTU

Křesťanství je založeno na vyznání Ježíše – Nazaretského – jako Krista (= Mesiáše). Toto vyznání učedníků, apoštolů a rané církve vešlo do spisů, označených později jako Nový zákon. Všem budoucím věkům se v nich zvěstuje toto vyznání, a tak se stávají základem církve. Specifičnost křesťanství vysvítá již z podoby vyznání, kde již forma identifikace „A rovná se B“ naznačuje postup od toho, co je známé (Kristus), k něčemu novému, k osobě, která je předmětem vyznání (Ježíš), a toto nové má být osvětleno a pochopeno z perspektivy již známého.

Prvotní církev nepředstavuje Ježíše jako zakladatele náboženství, vyučujícího věci dosud neznámé. Tímto směrem vedlo svá tázání a přemítání teprve pozdější křesťanství, když se například pokoušelo to nové v Novém zákoně uchopit jeho vymezením vůči Starému zákonu. Těžištěm prvokřesťanské zvěsti oproti tomu je rovnítko položené mezi Ježíše Nazaretského a Mesiáše/Krista. Nevyhnutelně se tak pohybuje v rámci židovského náboženství, k němuž bezvýhradně patří i sám Ježíš a jeho učedníci. Ono identifikující vyznání nicméně vede k vytváření zvláštního společenství uvnitř židovského společenství víry. Jakkoli potom působením řady dalších faktorů nastupuje proces vydělování tohoto mesiášského vyznání z židovství, zůstává specifický prvek křesťanské zvěsti i nadále srozumitelný pouze v perspektivě jejího původu a ve spojení s ním.

I církevním Otcům jako Ignáci z Antiochie nebo Origenovi, kteří zakotvili počátek a základ křesťanství v Ježíši, se to daří jen prostřednictvím relacionálních výpovědí; připodobňují Ježíše k Mojžíšovi nebo nalézají paralely mezi stěžejními prvky jim připisovaných učení. Vposledku i samotné problematické pokusy o vymezení jednoho proti druhému, které se v tomto kontextu příležitostně objevují, svědčí o původu křesťanského vyznání.

Takto načrtnutá zvláštnost křesťanského vyznání se odráží v křesťanském Písmu svatém, jež je *jedním* Písmem o *dvou* částech. Půdorys

Bible Starého a Nového zákona naznačuje kontinuitu a diskontinuitu mezi židovstvím a křesťanstvím. Skutečnost, že první – a rozsáhlejší – část tohoto dvoudílného celku již předtím byla židovským svatým Písmem a nadále jím zůstává, je nutno považovat za jedinečný úkaz dějin náboženství. Způsob, jakým mu porozumíme, se však dotýká samotného základu křesťanství. Jelikož totiž křesťanství stojí na Písmu svatém, které můžeme označovat také jako základní dokument křesťanství, je třeba položit a zodpovědět otázku, proč toto křesťanské Písmo svaté zahrnuje jako svou první a rozsáhlejší část svaté Písmo židovské. Už jen na základě této zvláštnosti ve struktuře křesťanského Písma můžeme vyslovit teologicky poněkud vyostřenou otázku, zda snad křesťanství není jen jednou „odrůdou“, jednou z konfesí v rámci židovství, nebo na druhou stranu, zda snad na místo původního židovství nenastoupilo křesťanství. Takto formulované otázky a možné odpovědi však mohou přispět nanejvýš k co nejzřetelnějšímu uvědomění celé problematiky, jinak jsou čistě teoretické, neboť se nekryjí s konkrétní historickou skutečností. Je zřejmé, že křesťanství vznáší nárok na svébytnost, zatímco židovství nepochybně historicky dále existuje nezávisle na křesťanství.

Zvláštnost křesťanského Písma vybízí k poněkud hlubšímu prozkoumání. Spisy, zahrnuté do křesťanské Bible jako takzvaný *Starý zákon*, jsou bezpochyby „předkřesťanské“. Ještě než bude možné objasnit, zda tato „před-křesťanskost“ znamená nezbytný předpoklad pro křesťanství nebo naopak něco ne-křesťanského, je třeba poukázat na implikaci základní otázky, proč křesťanství tyto spisy vůbec tradovalo. Představuje Starý zákon pro křesťanství pouze historické nebo náboženskodějinné pozadí jeho zrodu? Takový pohled se objevuje pokaždé, když je Starý zákon v křesťanství legitimován jako Bible Ježíše a jeho apoštolů. Přestože z tohoto přístupu můžeme vyvodit i teologickou prioritu Starého zákona coby Písma svatého, chápe se většinou spíše jen jako vzpomínka a zpětné uznání (prostě proto, že tehdy ještě žádný Nový zákon neexistoval). Ovšem nezávisle na tom, jak tyto otázky zodpovíme (viz níže část C), vystupuje již při letném pohledu stále výrazněji do popředí jistá zvláštnost a problematičnost dvoudílné křesťanské Bible. Přitom se nejprve a především musíme ujistit, že se nejedná o vylučně literární problém. O Písmu *svatém* totiž můžeme přísně vzato hovořit pouze v souvis-

losti s náboženským společenstvím, které dané knihy uznává jakožto *své* Písmo svaté.

Jestliže tedy křesťanský Starý zákon již dříve byl a nadále zůstává svatým Písmem židovství, pak s sebou každá křesťanská výpověď o teologickém významu Starého zákona nese zároveň i výpověď o židovství. Myšlenka, že Starý zákon tvoří nezbytný (historický či náboženskodějinný) kontext Nového zákona, je potom například rozvedena do názoru, že Bible Izraele je pro křesťanství „dědictvím“. Stejně jako je správné a důležité trvat na tom, že křesťanství větší část svého Písma svatého nevytvořilo samo, ale převzalo, a že tudíž z židovství vychází, je na druhou stranu myšlenka dědictví nebezpečná, neboť bývá spojena se smrtí nebo přinejmenším jistou ukončeností. A křesťané se příliš často považovali za jediné legitimní dědice náboženství „Staré smlouvy“ a v důsledku toho prohlašovali židovství za uzavřené nebo překonané. Výmluvným dokladem takového stanoviska je i termín „pozdní židovství“, používaný často pro pobiblické (zvláště předkřesťanské) židovství. Na druhou stranu je nutno poukázat i na celou řadu dokladů pozitivního chápání vztahu k židovství v dějinách křesťanství, dokladů opírajících se právě o svědectví textu Starého zákona křesťanské Bible (viz dále kap. C III). Co se týče pohledu na Bibli, setkáváme se však u křesťanů často také s názorem, že jádro křesťanství, zpráva o Kristu, se nachází v Novém zákoně, a tudíž je třeba specifické křesťanské obsahy formulovat v opozici ke Starému zákonu a k židovství. Proti tomu nicméně stojí nejen již zmíněná povaha vyznání Krista, ale i další fenomén, o němž bude řeč dále, totiž že Nový zákon nikdy nebyl koncipován jako svébytná a samostatná kniha, kterou by bylo možno stavět do protikladu ke Starému zákonu. Pro pochopení specifičnosti křesťanské Bible – a ta nás zde především zajímá – bude užitečné představit možné alternativy naznačené komplexní dvoudílné jednoty.

Například svaté Písmo muslimů, Korán, představuje jiný model vzniku Písma a jinou koncepci. Ve vztahu k Bibli tento model můžeme charakterizovat jako *integraci*, neboť Korán přebírá celou řadu biblických tradic (např. o Abrahamovi, Izákovi a Izmaelovi, Ježíšovi, Marii) a integruje je do jediné, z hlediska teologie zjevení jednotné a uzavřené knihy, Koránu. Jiný myslitelný model představuje *adice*,

připojení. O tu by se jednalo, kdyby křesťanství jednoduše připojilo významná svědectví o Kristu (evangelia, dopisy atd.) k již existující Bibli. Takové řešení nám možná dnes připadá jen teoretické a příliš násilné, tehdy by ovšem nebylo ničím neobvyklým, protože i soubor spisů biblického kánonu vznikl v procesu postupného růstu. S tím navíc souvisí skutečnost, že různé skupiny v rámci židovství uznávaly jako Písmo svaté ne zcela totožné soubory spisů. Jako další možnost se nabízí *redakce*. Také u tohoto modelu si můžeme vypomoci antickými vzory. Redakčním přepracováním bychom v případě Bible rozuměli takovou christianizaci dosavadního Pisma svatého, která by do jeho textu vpravila specifické prvky křesťanského vyznání. Model redakce věcně odpovídá již zmíněnému integračnímu modelu, který podobným způsobem podniká určitý výběr. Poslední teoretickou alternativu dvoudílné křesťanské Bible lze opsat termínem *substituce*. O tu by se jednalo tehdy, kdyby Starý zákon měl být Novým zákonem nahrazen, což ale v důsledku vychází nastejno s dodnes občas vznášeným požadavkem odstranit Starý zákon z křesťanství.

Křesťanství nezvolilo ani jedno z uvedených řešení. Namísto toho nastoupilo nejobtížnější cestu ustavením dvoudílné jednoty Pisma svatého. Význam zvláštního základního dokumentu křesťanství zachycuje jednou provždy již skutečnost, že se tomuto „rozšířenému vydání“ nedostalo nového jména, ale je stejně jako již v židovství označováno prostě jako *Písmo (svaté)* či později jako *Bible*. Členění na dvě části při zachování jednoty celku je vyjádřeno jen interní terminologií, jež oba díly označuje jako *Starý a Nový zákon*.

Počáteční, prvotní a všechno další zakládající zvěst křesťanství vychází z onoho Pisma svatého, kterému se posléze začalo říkat Starý zákon. Proto můžeme toto Písmo oprávněně označovat jako „základní dokument“ křesťanství (i když výše zmíněná označení *Písmo svaté* či *Bible* později zahrnují i novozákonní spisy). Toto Písmo, pozdější Starý zákon, je tudíž konstitutivní bází, základním dokumentem všeho křesťanského zvěstování. Požadavek nastolit jasně vymezené vztahy cestou výlučného určení Nového zákona jako svatého Pisma křesťanství a hebrejské Bible jako Pisma židovství, který se občas objevuje na křesťanské nebo židovské straně,¹ je proto třeba odmítnout jako požadavek neslučitelný s křesťanským vyznáním.

II. OZNAČENÍ ZÁKLADNÍHO DOKUMENTU

Křesťané zachytili zvláštnost základního dokumentu také v odpovídající terminologii, když svoji dvoudílnou Bibli označovali jako *Písmo Starého a Nového zákona*. Vzhledem k původu Písma v židovství z toho vyplývá, že původní označení „Písmo svaté“ je přeneseno na nový dvoudílný celek a část obsahově odpovídající převzatým knihám je přejmenována na *Starý zákon*. Historické kořeny označení dvou částí křesťanské Bible jako Starého a Nového zákona můžeme vystopovat jen obtížně. Často se v této souvislosti poukazuje na seznam kanonických spisů u Melitona ze Sard (kolem 180 n. l.), kde je řeč o „knihách staré smlouvy“, ovšem nenalezneme tu protilehlé označení typu „knihy nové smlouvy“ a navíc lze toto sousloví vykládat ve smyslu 2K 3,14. Zde, na jediném místě Bible, kde je „smlouva“ kvalifikována jako „stará“, se ovšem nejedná o žádný terminus technicus označující Písmo svaté. Text zapadá do souvislosti úvah o apoštolské službě v 2K 3, kde Pavel staví proti sobě službu „nové smlouvy“ (3,6) a „starou smlouvu“, která i jako přečtený text zůstává dále zahalena. Toto zahalení, ukončené v Kristu, umožňuje nahlédnout „starou smlouvu“ jako „novou smlouvu“. Předpokladem však je, že se zde nemluví o dvou smlouvách, ale vlastně jen o jedné. „Stará smlouva“ tak září v „nové smlouvě“ nezahaleně a v nádheře vycházející z Boha samého.“ (Lohfink 53) Je tedy zřejmé, že uvedené zmínky o smlouvě – ať staré či nové – nejsou míněny jako označení knih a ani taková označení nepředpokládají. Je nicméně možné, že se tu nachází jeden z kořenů nebo návazných bodů pozdější terminologie. Kapitola 2K 3 přinejmenším obsahuje rozhodující prvky, které podstatným způsobem předznamenaly pozdější zacházení s pojmy Starého a Nového zákona. Je tedy v zásadě možné, že pro zvláštnost rozdělené jednoty křesťanské Bible, spočívající v symbióze prvků kontinuity a prvků diskontinuity, se nabízelo zvlášť příhodné vyjádření v myšlence smlouvy staré a nové. Pavlovské téma překonání dosavadního stavu vešlo i do názvosloví souborů

Písem, avšak může také vést k nedorozuměním. Svědčí o tom i pozdější tradice, která právě v návaznosti na 2K 3,14n myslí na konec staré smlouvy a v protikladu k ní chápe smlouvu novou jako něco „jiného“, co nyní nastupuje na její místo. Toto neporozumění ilustruje chybný překlad 2K 3,14, který se objevuje dodnes (podobně jako německý Sjednocený překlad překládá i citovaný Český ekumenický překlad – pozn. překl.): „Avšak jejich myšlení na tom ustrnulo. Až do dnešního dne zůstává onen závoj při čtení staré smlouvy a zůstává skryto, že je zrušen v Kristu.“ Pavlovi ale v kontextu 2K 3,14 právě nejde o to, že by (stará) smlouva byla v Kristu zrušena, ale o to, že v Kristu končí zahalenost staré smlouvy. Potvrzuje to i v následující výpovědi ujištěním, že kdykoli se někdo obrátí ke Kristu, je pro něj závoj odstraněn (2K 3,15n). Příčina neporozumění dotýkajícího se jak 2K 3,14, tak i terminologického rozlišování Starého a Nového zákona v křesťanské Bibli, tkví v chápání sémantického vztahu „starý–nový“. V souvislosti s identickým pojmem „smlouva/zákon“ u starého i nového se ukvapeně začalo vycházet ze dvou rozličných veličin a nebralo se v úvahu, že staré a nové mohou být také charakteristiky dvou forem nebo projevů téhož. Přívlastky „starý“ a „nový“ tedy nemusí označovat prvky stojící v *opozici*, ale i pár *korelace*. Nesmíme nicméně zapomínat, že právě popsané neporozumění nevyplývá jen z jazykových nebo hermeneutických problémů, daleko spíše jde o součást i výraz procesu oddělení a odloučení křesťanství od židovství.

Právě z perspektivy napětí mezi židovstvím a křesťanstvím je nutno pohlížet na jedné straně na dodnes působící negativní asociaci kvalifikující „Starý zákon“ jako zastaralé, překonané a méněcenné svědectví, na druhé straně ale i na zřetelné a intenzivní snahy posledních let vytvořit nějakou přiměřenější, jednoznačnější a nezátíženou terminologii. Zásadní problém přesně vystihl generální synod reformovaných církví v Nizozemí v dokumentu „Církev a Izrael patří dohromady / k Jednomu“ z 9. dubna 1983:

„V rozhovoru s židovstvím si křesťané uvědomují, že výraz ‚Starý zákon‘ je vystaven nedorozuměním. ‚Staré‘ totiž hned evokuje ‚zastaralé‘. V souvislosti se známými teologickými konstrukcemi jako ‚zákon‘ (= SZ) a ‚evangelium‘ (= NZ) nebo ‚očekávání‘ (= SZ) a ‚naplnění‘ (= NZ) má takové označení za následek, že Starý zákon může být považován za překonanou knihu. V cír-

kevních dějinách k tomu každopádně docházelo často. V této době tedy my křesťané stojíme před výzvou nově promyslet význam Starého zákona. Budeme se muset – znova! – naučit, že toho obsahuje více, než pouze a výhradně slova odkazující na Ježíše Krista. Tuto první knihu se zprávou o smlouvě, kterou uzavřel Bůh s lidem Izraele (odtud výraz ‚První kniha Smlouvy‘), směla církev v době svého vzniku přijmout jako dar z židovských rukou. V Novém zákoně není řečeno nic podstatně jiného, než co stojí v ‚První knize smlouvy‘: Bůh skrze Ježíše Krista uzavřel Novou smlouvu s celým světem. Z toho důvodu můžeme Nový zákon charakterizovat jako ‚Druhou knihu smlouvy‘“ (citováno dle R. Rendtorff/H. H. Henrix (ed.), *Die Kirchen und das Judentum*, Paderborn/München ²1989, 518n).

Kromě tohoto pokusu namísto o Starém a Novém zákoně hovořit o První a Druhé knize smlouvy se objevila řada dalších návrhů, jak opravit stávající terminologii. Většina těchto návrhů pochází od amerických biblistů (srv. Prime/Original/First Testament), v německé jazykové oblasti vystoupil do popředí zájmu a diskuzí výraz „Erstes Testament“ („První zákon“). E. Zenger v roce 1991 upozornil na problém svou knihou „Das Erste Testament“ a podstatnou měrou také ovlivnil celou diskuzi; sám vyjmenovává několik pozitivních implikací nového označení:

(1) Zamezí tradičnímu podceňování, spojovanému asociativně a fakticky s označením ‚Starý zákon‘.

(2) Především korektně reprodukuje historickou skutečnost: oproti ‚Novému‘ (Druhému) zákonu skutečně vznikl jako ‚první‘.

(3) Teologicky správně formuluje: dosvědčuje totiž onu ‚věčnou‘ smlouvu, kterou Bůh uzavřel s Izraelem jako svým ‚prvorozeným‘ synem (srv. Ex 4,22; Oz 11,1), jako počátek onoho velkého ‚dění smlouvy‘, do něhož Bůh Izraele chce přibrat také pronárody světa.

(4) Jako ‚První‘ zákon odkazuje dále na ‚Druhý zákon‘. Podobně jako se druhý neobejde bez prvního, připomíná křesťanské označení ‚První zákon‘, že toto ještě není celá křesťanská Bible. (153)

Také a právě když pochopíme nutnost odhalit a odstranit negativní asociace a chybné interpretace, spojené s pojmem Starého zákona, musíme se ptát, zda náhrada, která se nabízí v podobě označení První zákon, může v plném rozsahu zastoupit tradiční pojem Starý zákon. Pokud proti výše zmíněným pozitivním implikacím pojmu První zákon postavíme kritické poznámky E. Zengera k pojmu Starého zákona, nabyvá problém na zřetelnosti. Zenger například

kriticky připomíná, že pojem Starého zákona není biblický, neboť Nový zákon sám nezná ani Starý zákon, ani žádné staré spisy, a že koneckonců neodpovídá sebepojetí Starého zákona a ani není přiměřený židovskému chápání těchto spisů (srv. Zenger 146–148).

Pojmenovat první část křesťanské Bible jako Starý zákon je bezpochyby myslitelné a smysluplné pouze ve spojení s nějakým Novým zákonem. Nedílnou součástí diskuze tedy je otázka specifických rysů křesťanské Bible jako dvoudílného Písma (viz výše). Jestliže však označení Starý a Nový zákon jako charakteristika tvaru křesťanského Písma svatého již vycházejí z existence takto vzniknuvšího Písma, smíme či musíme vůbec tyto pojmy hledat v Bibli samé? Snaha kvalifikovat případná označení Bible nebo jejích částí jako biblická či bibličtější než jiná je více než sporná. Stejnou měrou a možná ještě tím spíše to platí v případě zjištění, že Nový zákon nezná žádné označení Písma, jež by obsahovalo kvalifikaci *starý*. V době vzniku textů později zahrnutých do souboru Nového zákona ještě není známa žádná veličina, která by mohla být postavena proti či na roveň tehdejšímu Písmu svatému, pozdějšímu Starému zákonu. Právě nepřítomnost pojmu Starý zákon v Novém zákoně svědčí o tom, že pojmová opozice *starý* – *nový* v křesťanském označení Písma vychází z korelace obou celků a že jejím záměrem není kvalifikace ve smyslu vyššího nebo nižšího ohodnocení jedné či druhé části.

Hledáme-li měřítko přiměřenosti názvu tohoto souboru spisů v odpovědi na otázku, jak Písmo chápe samo sebe, případně jaké je židovské pojetí, dostáváme se nakonec k samotnému jádru celé problematiky. Otázka sebepojetí Písma jako celku, nikoli jen jednotlivých spisů (!), vede nutně směrem, kterým ukazují klasická označení, společná přese všechny odlišnosti obou knih křesťanům i židům: Bible a Písmo svaté. Jedná se zde o sbírku spisů (svědčí o tom i původní plurál *ta biblia*), které je jako celku připisována jistá zvláštní kvalita: svatost. Obojí, kompozice i vyjádření kvality, předpokládá existenci určitého náboženského společenství. V tomto bodě se dotýkáme fenoménu a problému biblického kánonu (k tomu srv. C I 2.1). A v perspektivě kánonu se zřetelně ukazuje, že není možné ptát se na pojetí vlastní identity u toho kterého Písma, ale že se v každém kánonu artikuluje chápání vlastní identity určitého náboženského společenství, jež daný kánon uznává jako Písmo svaté. Co

se týče shod a rozdílů v rozsahu a struktuře korpusu spisů uznávaných židy a křesťany, můžeme židovské pojetí těchto spisů jako „psané Tóry“ ve spojení s „ústní Tórou“ považovat za jistý protějšek křesťanského pojetí, které je chápe jako „Starý zákon“ ve spojení s „Novým zákonem“, nelze však obojí srovnávat a navzájem vymezovat hodnotícím způsobem. Můžeme a musíme jen trvat na historickém a teologickém původu křesťanského pojetí v židovském. Abychom mohli posoudit navržený název První zákon, je třeba tradiční označení Starý zákon uchopit precizněji v jeho původu a vzniku, aby bylo možné rozhodnout, zda nové označení odpovídá původnímu a zda je může nahradit.

Skutečnost, že pojmový pár *starý* – *nový* v označeních obou částí křesťanské Bible jako Starý a Nový zákon nepředstavuje pár opozice, ale korelace, lze doložit také poukazem na 2K 3,14, kde „staré“ je vztaženo na čas zahalení smlouvy a „nové“ na její odhalení, jakož i zjištěním, že až do ustálení novozákonního kánonu se nikde nemluví o Starém zákoně nebo starých spisech. Jako takovéto korelační pojmy odkazují označení Starý a Nový zákon na své postavení a pořadí v rámci křesťanské Bible. Starý zákon předchází Novému zákonu, je fundamentem, na kterém Nový zákon spočívá a bez kterého nemůže existovat. Pořadí zachycené ve vztahu korelace navíc určuje i směr interpretace (k tomu podrobně viz C I 3.). A konečně vytvářejí pojmy *starý* – *nový* vztah absolutní korelace. To znamená, že máme pouze tyto dvě veličiny a třetí nebo další již v daném vztahu nejsou myslitelné (rozlišování jako nový, novější, nejnovější, resp. starý, starší, nejstarší mají smysl pouze tam, kde se vychází pouze z jednoho pojmu, nikoli v případě protikladu dvou). Právě vylučnost vztahu, vyznačená slovy *starý* a *nový*, se v případě číselných přívlasků ztrácí, respektive je zřejmá pouze tehdy, když se hovoří pouze o Prvním zákoně, ale nikoli také o Druhém zákoně. Ovšem zde zase vyvstávají nové otázky ohledně *jednoty* obou takto rozličně pojmenovaných částí.

Platí tedy, že pojem *Starý zákon* je zavádějící, svádí k chybným závěrům, zvláště když křesťanství tuto první část své Bible až příliš často chápalo jako *Starý* – ve smyslu zastaralý, překonaný a nedůležitý – zákon. Nový pojem *První zákon* tu bezpochyby vybízí ke bdělosti a vnímavosti vůči otázce zvláštnosti křesťanské Bible s ohledem

na její dvoudílnost. Zároveň však nereprodukuje vše, co obsahovalo tradiční označení. I k tomuto termínu je třeba leccos dodat a dovysvětlit, podobně jako musíme v případě označení *Starého zákona* vysvětlit, že nevyjadřuje zastaralost. Tak či onak se jedná o historickou a teologickou prvořadost a o zakládající funkci této části v rámci celku křesťanské Bible, především tedy o to, co vystihuje pojem ancienity (možnost rozlišení v románských jazycích – např. francouzské *ancien a vieux* – činí v této oblasti podobnou terminologickou diskusi zbytečnou). Označení Starý a Nový zákon si také žádá komentář ve vztahu k termínu „zákon“. Ten bývá často (v němčině výslovně „Testament“ – pozn. překl.) mylně chápán v juristickém významu jako definitivně platná závěť a nespojuje se s biblickým pojmem smlouvy, který leží v jeho základu. To bylo také důvodem, proč výše citovaný generální synod reformovaných církví v Nizozemí mluvil o „První/Druhé knize smlouvy“.²

Jak výslovně zdůrazňuje řada oficiálních církevních dokumentů, je třeba rozmanité snahy o náhradu za zavádějící výraz „Starý“ zákon zasazovat do horizontu židovsko-křesťanského dialogu. Právem se znovu a znovu poukazovalo na to, že často bezmyšlenkovité užití pojmu Starý zákon pro židovskou Bibli je neopodstatněné a že svědčí o nedostatku vnímavosti. Avšak pojem První zákon zůstává stejně jako termín Starý zákon v křesťanské tradici a označuje výhradně první část křesťanské Bible. Synod Evangelické církve v Porýní proto ve svém usnesení „K obnově vztahu mezi křesťany a židy“ roku 1980 navrhl zavést pro Starý zákon označení „Hebrejská Bible“, aby byl k dispozici pojem použitelný společně pro židy i křesťany. Z tohoto označení ale vyplynuly nové obtíže, neboť jeho spojení s jazykem (hebrejštinou) by přísně vzato vylučovalo aramejské pasáže, stejně jako i řecké spisy, které katolická a pravoslavná tradice uznávají jako spisy deuterokanonické. Termín hebrejská Bible navíc, mají-li je užívat židé i křesťané, stírá strukturní zvláštnosti židovského, respektive křesťanského kánonu těchto textů, jehož teologický význam v poslední době podtrhla kanonická škola (viz C I 2.1). Kanonická struktura židovské bible je nejlépe vyjádřena umělym slovem *Tenach* (resp. *TaNaK*), složeným ze začátečních písmen hebrejských výrazů pro tři části kánonu (Tóra = Učení, n'viim = Proci, k'tuvim = Spisy). Na rovině židovského kánonu odkazuje výraz

Tenach/TaNaK ke specifickému způsobu čtení a rozumění těmto spisům, a obdobně předznamenává termín Starý zákon intencionalně a funkčně význam těchto knih pro křesťany. Ukazuje se tedy, že označení textu nelze oddělit od jeho významu pro to nebo ono společenství víry, a je jediné dobře, když tento fakt budeme vyjadřovat odpovídajícím pojmovým odlišením.

Nicméně je pochopitelné a správné, že kromě toho hledáme také označení, které by vystihlo to, co je pro židy a křesťany společné a co tvoří původní základnu jejich Písem. Jelikož ale není možné oddělit *svatý* text od toho kterého společenství – a to je v židovsko-křesťanském vztahu významné právě i pro (prvotní) adresáty – není zde vhodný abstraktní a spíše religionisticky orientovaný termín *hebrejská Bible*. Chceme-li nějak označit společný základ Písem židů a křesťanů, měli bychom spíše použít termínu „Bible Izraele“, protože pojem *Bible* lze bez problémů užít v židovském i křesťanském kontextu (i pro rozdílné celky) a také označení Izrael je teologicky otevřené. Po ztrátě státní formy společenské existence v 6. století př. n. l. se označení *Izrael* stalo v poexilní době čestným titulem Božího lidu a nárokovaly si je nejrozličnější skupiny (především v raném židovství). Heslo „pravý Izrael“ ukazuje na hrot těchto sporů a k jádru identifikace spojené s tímto heslem.³ Na nároku „pravosti“ má podíl také společenství křesťanů, které – je-li si vědomo tohoto pozadí – označení sebe sama jako Izraele odkazuje k jeho původu. V tomto původu ve společné základně Písem židů a křesťanů si mohou křesťané jasněji uvědomit své zakořenění v židovství a společné prvky s ním, ale zároveň také odlišnosti od onoho „Izraele, který zakládá svoji kontinuitu nejen na Bohu, ale také na národě a na zemi Písma svatého“ (Koch 242). V tomto bodě se ukazuje, že výraz *Bible Izraele* může sloužit nejen jako společný termín pro židy a křesťany, nýbrž že vede k teologickým fundamentům obou náboženství.⁴ Vědomé používání termínu *Bible Izraele* nám umožňuje pochopit, že na stejné svědectví víry navazují v dějinách dvě linie výkladu, totiž výklad židovský a výklad křesťanský.

REJSTŘÍK

- Abulafija, Abraham 166–169
 adice 17n
 Akilas 71
 Akiva (R.) 72, 101, 108n, 118n, 121n,
 124n, 137
 Akivova škola 108n, 119
 aktualizace 37, 39n, 115, 207
 Akvila 71–73
 alegoreze 84–86, 185, 208–210, 214,
 216, 220
 alegorický výklad 47, 49, 66, 83–88,
 90n, 96n, 128n, 139–141, 149, 154,
 158, 163, 168, 208–212, 217, 260
 alegorie 46, 141, 147–149, 161n, 166,
 208n, 212, 214, 217
 Alexandrie 85, 88, 91, 111, 192
 Ambrosius 214
 analogický úsudek 108, 110–114
 analýzy pramenů 33
 antropomorfismus 80n, 161
 apokalyptika 41n
 apologeti 182–184
 Aristeas 68n, 73, 87n, 90
 Aristeův list 68n, 72, 192
 Aristobúlos 86–88
 Atbaš 130, 134
 Augustinus 197n, 213
- Barnabášův list 181n
 Bechor Šor, Josef 156, 160
 ben Chofni, Š'muel 152
 ben Maimon, Moše – viz Maimonides
 ben Nachman, Moše – viz Nachmanides
 Bible Izraele 17, 25–27, 173, 175–188,
 191, 193, 195–199, 201–204, 206n,
 215, 233n, 236, 239, 244, 249–253,
 258–262, 268n
 Bible Ježíšova 180
 biblia pauperum 215–218
- biblická hereze 254
 biblická teologie 206, 239–243
 bohoslužba 79n, 88, 93, 120, 146
 Boží jména 164
- citáty o naplnění 43
- číselné spekulace 86, 95
 čísla 93, 129, 164, 167
 čtvrtý smysl Písma 39, 167–169, 208,
 210–212, 217, 251
- Damašský spis 57–59
 Daniel 37, 46, 62
 dědictví 17
 dějiny – výklad dějin 36n
 Démétrios 85n
 deraš 49, 152, 155, 158, 168
 Desatero 34, 36, 43n, 51, 53, 75, 81,
 89, 92n, 101, 120, 163, 188
 diskontinuita 16, 19, 232n
 doslovný smysl 38, 46, 48n, 53n, 69,
 72n, 90–93, 116n, 128n, 137,
 145–149, 152, 154nn, 161n, 165n,
 207–213, 217, 227n, 251
 dvojí smysl Písma 91, 208–213
- Egeria 201
 Eliezer (R.) 120n, 129, 131, 133
 etymologie 84, 98, 141, 146
 Ezdráš 38, 42, 100, 102n
- farizeové 47–49, 99
 Filón Alexandrijský 42n, 47, 50, 69n,
 73, 88–98, 105, 108, 147, 150, 167
 filosofická alegorizace 161nn
 filosofie 87, 92–95, 145–150, 152, 161,
 163, 165n, 225

Geiger, Abraham 31n
gematrie 129n, 133, 167
glosy 33,13
gramatika 145, 148, 152, 155–158

harmonizace 36, 53n, 57, 67, 73–75,
107, 119, 152
hebrejská Bible 24–26, 52, 70,
190–193, 195
hebrejský jazyk 104n, 141, 146n, 155n
Hilel 49, 110–114
Homér 84–87, 91, 131
Homér – výklad 84nn, 131

Chananel z Kairovanu 152
Chrám 46n, 50–57, 99n, 112, 124n,
132, 157, 178, 210
Chrámový svitek 52–57, 78
christologická interpretace 177, 180,
210, 219–222

ibn Ezra, Abraham 152, 156–158
ibn Kaspi, Josef 163n
Ignác z Antiochie 15
inspirace 32, 37–39, 44, 46, 63, 66,
69–71, 84, 90, 192n, 217, 221, 226
integrace 17n, 191
interpretace 21, 23, 37, 68, 179, 183n,
199–202, 211, 249–251
Irenej 184, 205n
Izrael 20n, 25, 182, 189, 236, 240n,
252–254, 258nn

jazyk 20, 64, 67–74, 91, 103–109,
130n, 143–151, 167, 170, 227n, 237n
Jeroným 73, 197n, 203
Jišmaelova škola 106, 108n, 124
Jób 162n
Justín 183

kabala 134, 164n
Kain 74, 81, 96, 151, 154
kalendář 40n, 56, 62, 157
kánon 22–24, 26n, 43, 52, 69, 127,
173, 181n, 185–193, 195–198, 205,
207, 220–224, 227, 229, 233,
237–239, 241n, 247–249

Karaité 136, 145–148, 157n
Karo, Josef 155n
Kimchi, David 160, 163
Kirkisani 145–148
Klémentův list 182
kněží 40, 43n, 47n, 56n, 69, 99, 225
kontext 117n, 124n
kontinuita 16, 19, 27, 214, 233n, 253n,
268n
Korán 17, 145
kritika Bible 157
Kumrán 33, 38, 48–66, 73, 79, 102,
106n, 179

Letopisy/Paralipomenon 139–141,
191
Liber Antiquitatum Biblicarum 42
liturgické čtení 52, 69, 75, 99n, 141n
Luther 198, 217

Maimonides 161–163
Malkisedek 65n, 143
Markión 184–187, 222
masoreti 145
mašal 128n, 137
Meliton ze Sard 19
mesiáš 15, 65, 159, 166, 178, 186, 269
mi'ut 122
Mikuláš z Lyry 152
Mojžíš 34–42, 44–49, 56n, 86–90,
100n, 108n, 119n, 139n, 148–150,
157n, 163n, 189n, 196n
mýtus 84

Nachmanides 109, 164–167
několikýrý smysl Písma 85, 107, 153,
167n, 207nn
Neofiti 75, 80–82
notarikon 130n, 134
Nový zákon 19–26, 177–203, 230nn

obecné a zvláštní 116, 128
oběť 96, 99, 110n
omyl 107
Onkelos 80–83, 158
opakování 76, 105, 123n, 163n
Origenes 15, 73, 208

- pardes 167–169
 Pascha 35
 Pesach 35n, 81, 110n, 115–119, 142
 pešat 48n, 108, 152, 155, 158, 166, 168
 pešer 62–66
 pešer Abakuk 63
 Píseň písní 137–139
 písmena 102–104
 písmena – kombinace 167
 písmo 68n, 71, 102, 129–131, 146, 164, 166n
 Písmo – čtení 45, 49, 52, 65, 75, 78n, 100, 103, 129n, 134, 137, 141–143, 196, 199–201, 220, 245, 250
 pragmatika textu 247–254
 pravidla Hilelova 110–118
 pravidla Jišmaele 118–120
 pravidla výkladu 72, 85, 107–134, 136, 146, 155
 proroci 31n, 35–40, 44, 46n, 58n, 62–66, 72, 79n, 86, 89n, 130n, 140–143, 149n, 156, 161, 181n, 189n, 195–197, 215n, 230, 261
 překlad 67–80, 82n, 84, 106, 148, 192
 přírodní zákon 41, 93

 Rašbam 154–156, 159n
 Raši 152–156, 159, 164, 273
 recepční kritika 246–248
 redakce 18
 rewritten Bible 41, 78, 82
 ribuj 61, 103, 121
 rodokmen 139n
 rozpory 36, 54, 60, 74, 85, 119, 146

 Saadja Gaon 146–152, 158
 saduceové 47–49, 190
 samaritáni 103, 198
 sensus plenior 63, 217, 219n, 223, 228
 Septuaginta 33, 52, 69–83, 85, 93n, 96–99, 130, 192n, 198, 219
 Sifra 134
 Sírachovec 39n, 68, 197
 snář 66
 Spinoza 157
 stravovací předpisy 87

 stvoření 40n, 45n, 60, 73n, 80n, 86–88, 92–96, 104n, 150, 153, 158–160, 164–166, 200n, 232
 substituce 18, 222
 symbol 63, 88, 91n, 144, 210, 216

 šabat / den odpočinku 61n, 89, 110n, 116n, 151, 162
 šabatový rok 116

 targum 36, 75–83, 100, 130, 149, 179
 targum Onkelos 80–83, 128, 158
 Tenach/TaNaK 24n, 177, 193–198
 teologie po Osvětimí 255–257
 Tertulián 184, 213
 textová kritika 33, 53, 70, 79, 227
 Theodotion 72
 Tikunej sof'rím 102, 158
 Tóra (ústní/psaná) 23n, 34–37, 40n, 44n, 54–60, 65, 70n, 79, 88, 90n, 100–104, 108, 113, 120, 141n, 150n, 158, 164, 168–170, 188–191, 197–200, 268
 tradice 47, 58, 75, 98–100, 111, 113n, 120, 123, 136, 145–152, 164, 167n, 184n, 188, 197, 219, 225n, 232n, 246n, 258, 268
 transkripce 68, 71, 277
 typologie 37, 42, 63, 137, 165, 183, 185, 213–218, 237, 261

 úsudek z kontextu 117, 125
 úsudek z lehčího na těžší 60, 107n, 110n, 120, 135

 věcná analogie 110n, 116
 výklad jmen 106
 výklad snů 63n, 107, 131
 vyloučení 122–124
 významové bohatství 106
 vyznání víry 260n
 vzpomínka 258nn

 zahrnutí 61, 72, 121n, 124, 154
 zákony 88n, 147n, 151, 163n
 zevšeobecnění 114n

<p>zjevení 31–38, 40n, 46, 59n, 62–64,
67–69, 73, 89, 92, 100, 108n, 119n,
136, 145–149, 151n, 169n, 188, 192,
202, 217, 219–222, 225, 236n,
260–263</p> <p>zjevení jako diktovaný text 40n,
44–46, 69, 90, 108</p> | <p>zmrtvýchvstání 78, 150n, 162, 178,
212, 260n</p> <p>Zohar 164, 166, 168, 170</p> <p>Zunz, Leopold 31</p> <p>zvěst o Kristu 177–180</p> <p>Žalmy Šalomounovy 47</p> |
|---|---|

EDICE TEOLOGIE

Hermeneutika židovské Bible a Starého zákona

CHRISTOPH DOHMEN
GÜNTER STEMBERGER

Z německého originálu Hermeneutik
der Jüdischen Bibel und des Alten Testaments,
vydaného nakladatelstvím W. Kohlhammer
GmbH, Stuttgart, Berlin, Köln,
přeložil a rejstříkem opatřil Štěpán Zbytovský
Typografie Zbyněk Kočvar
Vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
roku 2007 jako svou 784. publikaci
Vydání první. AA 16,19. Stran 288
Odpovědný redaktor Jaroslav Vrbenský
Vytiskla tiskárna Ekon, Jihlava
Doporučená cena 328 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7021-874-7